

Владимир Кривошејев

Народни музеј Ваљево

vladimir.krivosejev@gmail.com

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПАНДЕМИЈЕ ШПАНСКЕ ГРОЗНИЦЕ У СЕЛИМА ВАЉЕВСКОГ КРАЈА

Айстиракџи: Сматра се да је од пандемије шпанске грознице која је 1918/19. године захватила целу планету оболело око пет стотина а да је умрло и до педесет милиона људи. Пандемија није заобишла ни становништво у окупираној Србији, ни војнике на Солунском фронту. Ескалирала је непосредно по пробоју фронта а врхунац је достигла у тренуцима одушевљења и еуфорије због ослобођења. Иако је инфлуенца однела бројне жртве међу војницима и цивилном становништву, њене последице су у историографији скоро потпуно занемарене зарад истраживања војних и политичких тема. Циљ овога рада је да укаже на хронологију развоја епидемије шпанског грипа у ваљевском крају и на број жртава које је он однео у селима за које постоје доступне црквене књиге умрлих. Резултат истраживања указује да је умирање од последица епидемије почело на почетку октобра у равничарским деловима ваљевског краја, где се завршило почетком децембра, да би се касније уочили и „репови“ епидемије. Али ту је мортални удар био реалитивно слаб, тако да у појединим селима и није било жртава. Са друге стране, како се удаљавамо од саме вароши ка забаченим, неприступачнијим брдско-планинским селима, уочава се да је смртоносни талас стигао нешто касније, крајем октобра и почетком новембра, а да је ту смртност била веома висока тако да су поједина насеља десеткована будући да је у њима умрло 8% до 10% тада живићег становништва. Ту су „репови“, рецидиви, епидемије мање уочљиви.

Кључне речи: епидемија 1918, пандемија, шпански грип, шпанска грозница, шпанска инфлуенца, шпанска болест, Први светски рат, Србија, Ваљево, ваљевски крај.

До сада су и локална ваљевска и српска национална, али и интернационална историографија релативно већу пажњу посветиле великој епидемији три тифуса која је на самом крају 1914.

и током прве половине 1915. године захватила целу Србију, са главним жариштем у Ваљеву. На ту тему су писане монографије и чланци, организовани научни скупови, приређиване изложбе,¹ док је питање страдања услед пандемије шпанске грознице² из 1918/1919. године остало не само без одговора већ и потпуно неотворено. Да је неопходно темељно приступити овој теми показује и садржај телеграма који је мајор др Радојковић 16/29. октобра 1918. послао својим надређенима, где извештава да стање са епидемијом шпанске грознице „подсећа на епидемију тифуса 1914/15. године“.³

Да ова тврдња није била без основе указује пример из Трстеничког среза у ком је током 1915. године, поред 153 војника из других крајева Србије и ратних заробљеника, од тифуса умрло и 875 локалних становника, док је од шпанског грипа на крају 1918. године умрло 1.267 мештана. Нарочито је интригантна чињеница да су скоро сви умрли били са руралних територија, док је број преминулих у урбанизованим центрима среза био минималан: двоје у Трстенику и једно у Врњачкој Бањи.⁴ Подаци о укупном броју умрлих указују да је шпански грип током непуна два месеца морталног удара однео 3,74% становништва овога среза у односу на број становника из пописа начињеног 1916, те да је у укупном директном шестогодишњем ратном губитку учествовао са скоро 40%.⁵ Истина, трстенички крај није поднео укупне

¹ И упркос тога многа битна питања су остала недоречена, међу којима и оно врло важно везано за укупни број жртава епидемије.

² За ову болест се користе и појмови: шпански грип, шпанска болест, шпанска инфлуенца, али и заразна инфлуенца.

³ Nedok, Todorović and Mikić, 2018a/b.

⁴ Миленковић, 2007: 161-162. Овој чињеници треба прићи са извесним оградама, нарочито када се има у виду да су становништву у варошима колико-толико биле доступне стручне медицинске услуге и да су, за разлику од села, где је свештеник који врши упис у књигу умрлих често самостално процењивао узрок смрти, овде неретко уписивани налази из лекарских умрлица, где је могло да пише и „запаљење плућа“ односно „пнеумонија“, што је била додатна, фатална компликација основне пандемијске болести. У том случају би ове смрти, и ако узроковане основном пандемијском болести, могле остати нерегистроване.

⁵ Кривошејев, 2020б. У срезу је 1910. пописано 38.846 становника, 1916. године 33.914, а 1921. године 35.629 а. Разлика између броја становника 1910. и

ратне жртве колико северозападне територије тадашње Краљевине Србије, што је допринело да шпански грип са тако великим процентом учествује у укупном ратном губитку.⁶

Да је смртност од последица пандемије шпанске грознице била слична, па и драстичнија у неким другим деловима Србије указује пример планинског Златиборског среза, где је на територији 12 села за које постоје расположиви подаци (од 16 села колико је срез имао), умрло 775 људи,⁷ што наводи на претпоставку да је у целом срезу пандемија однела више од 1.000 живота, односно око 5% укупног становништва и да је учешће шпанске грознице у укупним директним разним губицима било око 18%.⁸

Наведене информације упућују на неопходност истраживања последица шпанске грознице у ваљевском крају, који је имао знатно већи број жртава и услед ратних дејстава, и од тифуса.⁹

Пре приступа анализи последица шпанске грознице неопходно је да се укаже да се у ваљевском крају цео епидемијски удар одигравао у времену са минималним медицинским надзором. Број лекара и другог медицинског особља, као и санитарски капацитети су у Србији и пре рата био мали, али су у тренутку распламсавања пандемије били сведени на минимум. Још 1915. године од тифуса су умрли др Селимир Ђорђевић, др Драгиња Бабић, др Павле Војтех и многи други које су трајније или привремено радили у Ваљеву, а они који су преживели, попут др Јордана Стајића, др Владимира А. и др Владимира П. Попо-

1921. представља директан ратни губитак, док разлика између бројева становника из 1910. и 1916. представља тренутни ратни мањак, будући да у њој нису садржани само упокојени, већ и живи који су при попису 1916. били на Солунском фронту, у интернацији или на другим местима ван свога пребивалишта.

⁶ Миленковић, 2007: 150-151.

⁷ Ђенић, 1985.

⁸ Кривошејев, 2020б. У срезу је 1910. пописано 25.797 становника, 1916. године 20.435, а 1921. године 21.164.

⁹ Само у пет села парохије цркве у Бранковини у „тифусној“ 1915. години је умрло 452 људи (од чега 380 током прве половине године, током наредне 1916. године 36, а њих 31 у 1917.), док је у црквеним књигама манастира Пустина, коме је гравитирало пет села 1915. године регистрована смрт 446 особа (49 и 46 током наредне две године), а у пет села парохије цркве у Драчићу умрло је 300 људи (33 и 38 у 1916. и 1917. години)

вића, су се са српском војском повукли преко Албаније. Током окупационог периода окружна болница у Ваљеву је радила, али нема расположивих информација о њеним кадровима. Познато је да су о здрављу становништва бринули малобројни аустроугарски лекари, попут др Таусинга, и то, по сећању Ваљеваца веома коректно, али епидемија је налетела нагло, у тренутку када су се они спремали да напусте Србију или су је већ напустили. У таквим околностима сигурно је било премало компетентних који су могли не само да лече оболеле, већ и да региструју њихов број. Зато је становништво вароши на почетку морталног таласа епидемије било у извесној мери препуштено само себи, да би се стање донекле поправило после ослобођења Ваљева,¹⁰ када је по повратку санитарских кадрова са Солунског фронта успостављен стабилнији рада болнице и отпочело масовније лечење, те су због великог броја оболелих болнички капацитети додатно проширени. Ову погодност су у релативно већем броју могли да искористе и мештани ближих, вароши приступачнијих села.¹¹ Насупрот њима становници удаљенијих и забаченијих сеоских насеља, из којих се теже долазило до вароши, били су скоро у потпуности препуштени на милост и немилост епидемије чији је мортални талас дошао нагло, неочекивано и за кратко време се завршио, односећи бројне жртве. По удаљеним, забаченим селима је становништво масовно обољевало код својих кућа, немогавши никога да обавести, само се лечило (или се није лечило!) код својих кућа и умирало код својих кућа. Не само да болесни понекад нису могли да о свом стању обавесте најближе, јер су и они били оболели (неки су проналажени упокојени и више дана после смрти), већ ни здрави нису могли да благовремено обавесте свештеника о смрти својих сродника и укупу који су сами, без опела обавили на сеоским гробљима или породичним имањима, удаљеним од цркве. О томе сведоче чињенице да у доба

¹⁰ 17/30. октобар 1918: Кривошејев, 2018.

¹¹ Према изјави Драгомира Виторовића Виторовца из Дупљаја (изјава дата аутору 31. маја 2020), његов деда Живорад Виторовић се непосредно по завршетку рата вратио из интернације у Немачкој и у Дупљају је оболео од шпанске грознице. Допремљен је у Ваљево и лечен и излечен у болници која се привремено налазила у згради данашњег Окружног суда, а болесници су били смештени и у згради Општинског суда.

масовног умирања многе црквене књиге нису вођене хронолошки, већ, условно речено територијално. Свештеници су уписивали групе умрлих из једног села, у неколико повезаних дана, а тек потом уносили податке о упокојенима који су умрли раније у другом, њима удаљенијем селу, о чему их је неко обавестио, или су сами установили ако су успели да стигну на неку од бројних сахрана.¹² О трагичности стања најбоље сведочи потресна забелешке коју је прота Милан Д. Смиљанић уписао у књигу умрлих цркве у Сирогојну: „Ова је зараза тако брзо узела маха да су целе фамилије лежале болесне, а да нико није био здрав, да нико није имао болесницима додати воде или подложити пећ. Умирало је много. Понегде су мртви лежали са болеснима по 3-4 дана јер није имао ко да их сахрани. Често су жене саме копале раке и сахрањивале. У једну раку двоје, троје је закопавано. /.../ Понеке су куће сасвим опустеле. Пошто има много мртвих, а ова ми је књига мала, почех овако рубрике на двоје раздвајати, да би све у овај протокол могло стати“.¹³

Истраживачки задатак

Из наведених разлога данас је практично немогуће да се утврди број оних који су били оболели од шпанске грознице, али може да се дозна релативно прецизан број умрлих. Неопходан је комплексан методолошки приступ у чијем средишту мора да буде преглед и анализа уписа у црквене књиге умрлих,¹⁴ уз упоређивање тих бројева са стањем уоченим у пописима становништва из 1916. године.¹⁵ При томе је потребно анализирати сваку црквену парохију посебно, а потом добијене информације синтетизовати у складу са тада важећом административном поделом некадашњег Ваљевског округа, на срезове, среске општине и насеља у оквиру њих.¹⁶ Неопходно је да се поведе рачуна

¹² Кривошејев, 2020а.

¹³ Ђенић, 1985.

¹⁴ Али уз свест да увек постоје и могућности грешке и пропуста!

¹⁵ Ortsverzeichnis für das von den k.u. k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrade 1917. Резултати пописа за Ваљевски округ су заједно са резултатима претходног пописа из 1910. године презентовани у: Поповић, 2000.

¹⁶ Уз то треба да се нагласе да се у књигама умрлих неће пронаћи имена мно-

на разлике у државној и црквеној администрацији, будући да су се поједина села, која су припадала једној црквеној парохији налазила не само у склопу различитих среских општина, већ и различитих срезова.¹⁷ То је обиман и захтеван истраживачки подухват. Зато је у овом раду презентован само део резултата досадашњих истраживања везан за део сеоских насеља ваљевског краја, са указивањем на проблеме које тек треба решити. При томе је посебна пажња усмерена на питања: када је и одакле вирус шпанског грипа дошао до ваљевског краја, колико је епидемија трајала и колико је жртва однела. Уз то мора да се има на уму могућност погрешног препознавања узрока смрти, било да је у тренутку масовног умирања смрт због друге болести приписана актуелној пандемији, било да је умрлима од шпанске грознице уписан неки други узрок смрти (ранија хронична болест, или додатна компликацијска болест?). У сваком случају, епидемија је косила масовно, тако да овакве погрешке могу да спадају у ниво статистичке грешке, тим пре што би се две врсте погрешки међусобно потирале.

Пре него што се базирамо на конкретну тему неопходно је да се изнесу основне информације о развоју пандемије у свету и у Србији.

Развој пандемије

По свему судећи шпански грип је почео да се шири из Сједињених Америчких Држава. Преко америчких регрута, који су се масовно искрцавали у Француској, вирус, који је био његов изазивач, тада непозната а касније идентификован и назван А (H1N1), је страховитом брзином преплавио Европу а потом и друге континенте. Ратна цензура која је за циљ имала спречавање панике међу становништвом допринела је да се формира погрешан назив ове болести. Будући да Шпанија није учествовала у рату, њени медији су слободније извештавали о развоју епиде-

гих војника, али и интернираца и других појединаца који су умирали и сахрањивани ван својих парохија.

¹⁷ Уочава се и пракса да су малобројни становници скрајнутих делова једног села гравитирали парохији друге цркве у односу на остале сељане; видети пример Пријездића у: Кривошејев 2020а.

мије, нарочито када су оболели краљ, премијер и више чланова владе. Те информације је преносила инострана штампа и тако је створен погрешан утисак да је пандемија кренула из Шпаније.¹⁸

Пандемија је на светском нивоу имала три таласа: благ пролећно–летњи из 1918, јесењи из 1918, који је био погубан, и зимски, са почетка 1919, који је такође оставио велике последице широм света али је захватио само неке територије, углавном оне које су биле мање погођене другим таласом. Понегде је трајао до краја пролећа, а у свету су уочени и епидемијски „репови“ и „цепови“ и на почетку 1920. године. Велика смртност изражена током трајања другог па делом и трећег таласа епидемије била је узрокована додатним компликацијама инфлуенце и оболели су најчешће умирали услед компликација на плућима.¹⁹

Што се тиче Србије, али и српских војника на Солунском фронту и у његовом залеђу, пролећно–летњи талас епидемије је уочен још на самом почетку пандемије, крајем априла 1918. године, у дубокој позадини Солунског фронта, на Крфу, међу војницима - пекарима који су били у контакту са колегама тек пристиглим из Француске. Тада се догодио и један смртни случај који би могао да се припише шпанској грозници. На самом солунском ратишту болест је уочена у јуну и регистровано је више смртних исхода, углавном услед додатних компликација на плућима. Упркос томе, први талас је прошао релативно бенигно. Већина оболелих су брзо оздрављивали, углавном без великих последица.²⁰

Да први талас није заобишао ни становништво у окупираној Србији, где је могао стићи преко територије Аустроугарске, сведоче текстови из београдске окупационе штампе. Она је од почетка јуна писала о појави шпанске болести у различитим градовима широм Европе, наглашавајући да болест многе обара у постељу на неколико дана, али без великих последица, да би 11. и 14. јула били објављени обимнији чланци у којима се јавност обавештава да епидемија није мимоишла Београд, а да се појавила и у Загребу и Сарајеву.²¹ Потом долази до „речитог ћутања“

¹⁸ Radusin, 2012a.

¹⁹ Radusin, 2012a, Radusin, 2012b.

²⁰ Radusin, 2012a; Radusin, 2012b; видети и Кривошејев, 2020а.

²¹ Beogradske novine, 11. 7. 1918; Narod, 14. 7. 1918.

медија о болести, а двадесетак дана касније, 30. јула (17. јула по јулијанском календару) Београђанка Наталија Аранђеловић је у свој дневник записала: „Данас се никако не осећам добро. Грозница ме ломи, испод груди ме боли већ 4-5 дана“.²²

Други талас пандемије је међу српским војницима регистрован непосредно после 15. септембра, односно дана пробоја Солунског фронта. Током даљег ослободилачког похода оболели од шпанског грипа смештани су у новоформиране болнице дуж линија продора: у Велесу, који је ослобођен 26. септембра и даље: у Приштини, Митровици, Лесковцу, Нишу, Краљеву, Рашкој... Смртност је била релативно веома висока.²³ У то време, после вишемесечног „речитог ћутања“ београдска окупациона штампа је објавила једну полускривену, кратку вест, у само пет речи: „У Пешти бесни шпански грип“.²⁴ Даљих извештаја о епидемији није било, али је зато непун месец касније, 19. октобра (6. октобра по јулијанском календару) Наталија Аранђеловић у свој дневник уписала: „Грдан свет умире од ове шпанске грознице“.²⁵ Забележено је и да је негде у то време извесни др Николић, у униформи српског санитетског потпуковника а у пратњи наоружаног аустријског војника обилазио пацијенте оболеле од шпанске грознице.²⁶

Очигледно, током октобра епидемија је у Београду већ увелико узела маха, а могли би смо да претпоставимо да је почела у слично време када и у Загребу, где су све школе биле затворене од 10. октобра.²⁷ Међутим, северно од Београда, и много ближе њему, на територији Шајкашке области у Бачкој, масовно умирање је регистровано још у септембру, када је на територији петнаест села од шпанске болести умрло 12 људи, а потом 231 у

²² Аранђеловић, 2018: 393. Неопходно је да се нагласи да Н. Аранђеловић није конкретно навела од које је грознице оболела.

²³ Radusin, 2012b и Nedok, Todorović and Mikić, 2018a/b, као и Кривошејев, 2020а, Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020.

²⁴ Narod, 22. 9. 1918.

²⁵ Аранђеловић, 2018: 412. У даљим дневничким белешкама Н. Аранђеловић не помиње пандемију. Могло би да се претпостави да ако је у јулу била оболела од шпанске грознице да је сада поседовала имунитет?

²⁶ Драгић, 1991.

²⁷ Hutines, 2006.

октобру, 111 у новембру и 15 у децембру. По свему судећи на тој страни би могли да препознамо правац могућег доласка „нултог пацијента“, преко Земуна, где је у октобру регистровано око 300 умрлих.²⁸ Вероватно се из Београда болест ширила даље по Србији, и тако стигла до ваљевског краја. Али постојао је и други правац доласка пандемије на тло Србије.

Не би требало да буде спорно да је други талас шпанске грознице на северне територије Србије стигао из Аустроугарске, али његова појава у јужним територијама државе се може повезати са доласком српских војника са Солунског фронта. Неоспорно је да су многи српски војници у продор ка отаџбини кренули већ заражени вирусом „мајке свих нововековних пандемија“. Теренска болница Тимочке дивизије, са већим бројем оболелих остављена у Велесу,²⁹ у који је српска војска ушла једанаест дана по пробоју Солунског фронта, 26. септембра. А телефониста Дринске дивизије Милан В. Ђорђевић – Струја је прве симптоме болести осетио једанаест дана касније. Он је у својим мемоарима записао:

„Још од 24. септембра (7. октобар; напомена аутора) осећао сам се болесним, у Цепу, а сутрадан, кад смо стигли пред Лесковац, био сам малаксао. Стигавши у јединицу, јавим се команданту. Он поче да виче где сам до сада и одмах да поправим централу. Поче да прети. Ја сам ћутао и почнем са: ”Јављам се на лекарску”. /.../ И ја са још некима одох лекару. Ја остах у болници, а они сви се вратише. /.../ Неки помреше, а неки одоше. Реших и ја да одем. Лекари ме саветују да још останем, јер температуру сам стално имао. Али кад пође Гудовић, последњи познаник из моје јединице, пођем и ја. /.../ 13. октобра³⁰ стигао сам у Ниш и ступио поново у болницу на Црвеном крсту.”³¹

По свему судећи вирус шпанске грознице је на тло Србије стигао са две стране, са севера, у свакодневним комуникацијама, и са југа, са српском војском. А када су заражени ослободилаци стигли до северних делова државе а тиме и до ваљевског краја, међу већ оболело становништво, концентрацију вируса се

²⁸ Radusin, 2012b

²⁹ Недок, 2008.

³⁰ 26. октобар 1918.

³¹ Ђорђевић, н.о:

повећала. Тако је „сабијена“ епидемијска кривуља, што је довело до тога да за краће време оболи већи број људи, а потом и да уследи трећи талас, или пак да се развију „репови“ и „цепови“ другог таласа обољевања. А томе су сигурно допринели и јавни скупови организовани поводом победе, завршетка рата и дочека и испраћаја сваке војне јединице која је пролазила кроз ослобођена насеља.³²

Масовно умирање од шпанског грипа престаје већ пре краја децембра, нагло, како је и почело током октобра, мада су и пре уоченог почетка регистровани спорадични смртни случајеви од запаљења плућа који би могли да се припишу потмулом почетку епидемије, а као и смрти за које је као узрок уписан велики кашаљ.³³ Такве појединачне смрти се јављају и на крају децембра, као и током првих месеци наредне године, с тим што је шпанска грозница ретко навођена као узрок, али је нешто чешће уписивано запаљења плућа или туберкулоза. У сваком случају умирање више није било масовно, што не мора да значи да болести више није било, већ да је услед слабљења вируса опао њен мортални интензитет или да се развио колективни имунитет. Сада, тешко је проценити да ли је у овом случају реч о трећем таласу пандемије, или о „цеповима“ и „реповима“ другог таласа. А трећи талас, који је почетком 1919. године задесио и Холандију узроковао је смрт више десетина српских војника који су током рата били интернирани у немачке логоре и требали да се преко територије Холандије врате у отаџбину.³⁴

Фактички је крај 1918. и почетак 1919. године означио и крај масовне епидемије са смртним последицама, али да је шпанска грозница понегде и даље била присутна, можда као бенигнија

³² А углавном без икаквих заштите, попут маске и социјалне дистанце, што је препоручивано широм Европе, и што се може видети на бројним фотографијама. О дочеку војске у ослобођеном Ваљеу 30. октобра 1918. и наредних дана видети у: Кривошејев, 2018 (на приложеним фотографијама се виде јавни скупови и недостатак заштите).

³³ Снажан кашаљ је био један од симптома шпанске грознице у њеном морталном таласу, уз високу температуру, општу малаксалост, промену боје коже, бол у зглобовима и плућима, крв која је навирала из уста, носа, па и ушију... (видети: Radusin, 2012a).

³⁴ Vendrig, Vendrig and Stienen, 2016.

сезонска болест³⁵ сведоче ретки натписи из штампе. Тако је лист **Застава на самом почетку 1920. известио читаоце да се „грип, шпанска болест, и ове године појавио у неким крајевима наше краљевине у јакој мери, нпр. у Далмацији“**,³⁶ а три године касније је у **Просветном гласнику објављено да током претходне године „епидемија није било ни у једној школи, сем што је у другој половини јануара 1922. забележена у Птују мрзлица, шпанска грозница“**.³⁷

Шпанска грозница у селима ваљевског краја

У ваљевском крају, за разлику од Шајкашке области и Трстеничког и Златиборског среза,³⁸ није било истраживања појаве и развоја шпанске грознице, али постоје усмена породична предања о масовном умирању у селима.³⁹ Изузетак представља кратко, накнадно забележено сећање објављено у једној занимљивој књизи која због малог тиража и аматерског приступа у приређивању грађе није изазивала пажњу истраживача. А ту су, лички али језгровито, у неколико реченица, описане све кључне фазе развоја пандемије, од прве, бенигније појаве, преко ударног морталног таласа, до деловања накнадних „репова“. Сећајући се живота у Ваљеву током Првог светског рата Ваљевка Перка Спасенић је „у перо“ Љубице Трајковић изјавила:

„Пре него што су наши требали да дођу завладала је шпанска грозница у толикој мери да је по троје – четворо у кући умирало од ње, па и цела породица. Лека нема. Швабе се повлаче. Дотле су нас њихови лекари свесрдно лечили. Ја сам ишла у апотеку да питам шта да радим са комшилуком. Они ми кажу: само чорба,

³⁵ Под условом да није дошло до погрешног дијагностификовања (!?)

³⁶ Застава, 29. 1. 1920.

³⁷ Просветни гласник, 1. 5. 1923.

³⁸ Гавриловић, 1995, Миленковић, 2007: 161-163 и Ђенић, 1985.

³⁹ Попут изјаве Душана Арсенића из Ваљева дате аутору 6. маја 2020. године, а које се односи на већи број умрлих из породице Томић из села Стубо, што је чуо од свога деде Јордана Томића из Ваљева, рођеног у Стубу 1913. године. Ово сведочење је потврђено накнадним истраживањима која су указала да су у том селу од шпанске грознице крајем 1918. године умрле 32 особе, односно 6,44% становништва по попису из 1916. године (Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020).

црно вино, липов чај и аспирина. /.../ У појединим кућама је шпанска грозница трајала по целу зиму. Почела је у лето 1918. године и они који су је први добили пролазили су боље јер су јели лубенице и прали главу хладном водом. Обично се крв отварала на нос и онда је бивало лакше, температура спада. Онима којима се није крв отворила, обично је силазило у плућа и они су умирали или одмах или касније, па чак и у пролеће од туберкулозе.⁴⁰

Ово сећање указује на велике потешкоће које је шпански грип донео, али не помаже да се његове жртве квантификују. Делимичан допринос квантификацији проналази се у раду Милче Мадића о ваљевским гробљима.⁴¹ Ту аутор, износећи податке узете из „Матичне службе СО Ваљево, Матичне књиге умрлих Ваљевске цркве и ваљевске болнице“ пише да је 1910. године у болничке протоколе уписано 115 преминулих а у црквену књигу 165,⁴² у 1911. је уписано 107, односно 183 преминула, у 1912. години регистровано је 94 и 202 уписа у болнички односно црквени протокол, а у 1913. години 139 односно 241. Потом, током 1914. године су регистрована 152, односно 324 смртна случаја, док је у 1915. регистровано 169, односно 817 смртних случајева. Са друге стране 1917. и 1918. године преминули се проналазе само у црквеним књигама и било их је 153 и 334, а наредне 1919. опет је вођено двојно уписивање и у болничком протоколу је регистровано 87 а у црквеном 127 преминулих, док је 1920. године уписано 103, односно 118 преминулих.⁴³

Велика смртност грађана Ваљева регистрована 1915. години је свакако узрокована епидемијом тифуса, а повећана смртност у 1918. години, мања него у „тифусној“ али више него дупло већа него у другим „регуларним“ годинама, се може приписати последицама шпанског грипа. При томе не сме да се занемари

⁴⁰ Трајковић, 1980, 73.

⁴¹ Мадић, 2005.

⁴² При томе аутор сабира ова два броја и закључује да је укупан број умрлих у 1910. години био 280, што не мора да буде тако, будући да су грађани Ваљева умрли у болници и сахрањени у Ваљеву уписивани у обе књиге.

⁴³ Неопходно је да се нагласи да није познато да ли се болнички уписи односе само на цивилну, окружну болницу (што је реално претпоставити) или и на сталну и резервне војне болнице које су у Ваљеву скоро без прекида постојале од јесени 1912. до јесени 1915. године.

чињеници да су у те протоколе поред варошана уписивани и преминули у приградским засецима који су припадали варошком атару, као и у селима која су гравитирала ваљевској цркви. Поред тих парохијана уписивани су и становници других села и насеља ваљевског округа, па и удаљенијих крајева (међу њима и војници), који су по смрти сахрањени у Ваљеву, а углавном су умирали у ваљевској окружној болници, нарочито после ослобођења вароши, када је по доласку лекара са Солунског фронта успостављен стабилнији рада болнице и отпочело масовније лечење.⁴⁴

Да би се дошло до иоле релевантних података о жртвама пандемије у ваљевском крају неопходно је, као што је већ наглашено, да се детаљно анализирају уписи из 1918. и са почетка 1919. године из што више књига умрлих. Почетну, велику потешкоћу представља чињеница да књиге умрлих из храма Покрова Пресвете Богородице у Ваљеву, којој је поред вароши Ваљево гравитирао и део околних села⁴⁵ и из цркве Рођења Светог Јована у Јовањи⁴⁶ тренутно нису лако доступне за истраживање.⁴⁷ Сходно томе тренутно је немогуће анализирати последице шпанске грознице у самом Ваљеву и првом кругу села око њега, али за друга више или мање удаљенија села то не представља проблем будући да постоје дигитализоване верзије црквених књига умрлих доступне истраживачима, и то за парохије цркава у Рабровици, Бранковини, Петници, Драчићу, Каменици, Буковици, Грачаници, Причевићу, Крчмару и манастирима Ћелије и Пустућа. Свакој од њих гравитира од пет до осам села.

⁴⁴ Видети раније.

⁴⁵ Вероватно: Рађево Село, Грабовица, Јасенице и Дегурић.

⁴⁶ Јовања, као заселак назван по свецу заштитнику цркве, фактички припада селу Златарићу, а њеној цркви (данас манастирска црква) су вероватно гравитирала села: Златарић, Седлари, Сандаљ и Пакље.

⁴⁷ Ове књиге још нису фотографски дигитализоване и враћене матичним црквама, већ се налазе у Матичарској служби Града Ваљева, тако да је њихово коришћење успорено административном процедуром. Спровођење те процедуре није било могуће реализовати у условима изолације изазване пандемијом болести узроковане корона вирусом (пролеће 2020.) током које је настао овај рад. Зато је рад базиран само на селима за која постоје доступне дигиталне копије књига умрлих, а резултати анализа црквених књига из цркава у Ваљеву и Јовањи ће бити презентовани накнадно у другом раду.

У даље изнетим статистичким анализама третирали су само смртни случајеви до којих је дошло услед експлицитно наведене епидемијске болести,⁴⁸ али је у тексту наглашавано и умирање услед запаљења плућа и туберкулозе, фаталних пратилаца шпанске грознице, с тим што таквих уписа, сем у рабровичкој парохији, није било много, бар не у тренутку главног јесењег удара пандемије.

Парохија цркве у Рабровици

Рабровица је заселак села Дивци и њеној цркви је гравитирало 7 села ваљевског среза: Дивци, Кланица, Лозница, Веселиновац, Лукавац, Дупљај и Попучке. Ова села се већим делом налазе североисточно од Ваљева, у равничарској колубарској долини са благим побрђем. Од Ваљева их раздваја велики атар приградског села Грабовица, али су путем уз речну долину, који повезује Ваљево и Београд директно повезана са вароши. Увидом у црквену књигу умрлих⁴⁹ уочава се да је током целе 1915. године умрло 200 мештана, од чега 164 у првој половини године, у време главног удара епидемије тифуса. Потом, током 1916. умире 43, а 1917. године 37 мештана. У целој 1918. године умрло је 77 парохијана, од тога 46 у првих 9 месеци а 31 у наредна 3 месеца трајања епидемије шпанске грознице, што указује да су овде последица епидемије биле релативно слабе.⁵⁰

Током лета, у време првог таласа болести у овој парохији није било регистрованих смртних случајева који би са сигурношћу могли да се припишу пандемији, што се мења са почетком другог таласа. Прва смрт услед запаљења плућа, које је често било

⁴⁸ Како је већ наглашено различити свештеници је именују различито: заразна инфуенца, шпанска грозница и шпанска болест, а у појединим случајевима, попут црквених књига из Крчмара и Причевића, уписивано је и тифус, односно тифусна грозница, али у складу са временом уписа, које потпуно одговара времену појаве пандемије у нашим крајевима, не би требало да буде сумње да је реч о шпанској грозници.

⁴⁹ Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Светог Оца Николе, за уписивање умрлих, 1915-1935. годину. (дигитализовано).

⁵⁰ Како ћемо даље видети, у свим другим парохијама је број умрлих у последња 3 месеца 1918. већи од броја умрлих током првих 9 месеци, понегде и драстично.

додатна, фатална компликација шпанске грознице, те би условно могла да се повеже са пандемијом регистрована је 10/23. септембра, а две недеље касније, од 24. септембра (7. октобар) почиње релативно масовније умирање услед „заразне инфлуенце“ како шпанску грозницу именује овдашњи свештеник.⁵¹ Овај ланац смрти се нагло прекида 29. новембра (12. децембра). Током тог периода од заразне инфлуенце је умрло 20 људи, док је 9 особа умрло од запаљења плућа,⁵² не рачунајући оне који су са тим узроком уписани пре првог регистровања „заразне инфлуенце“. Непун месец касније, од 27. децембра (9. јануара) се уочава релативно повећана смртност која је до краја марта однела 13 особа, углавном услед запаљења плућа, нешто мање од „јектике“, а у једном случају је као узрок смрти уписан „грип“. Заразна инфлуенца, односно шпанска грозница се не спомиње. Наведених 20 соба умрлих од „заразне инфлуенце“ током последњих месеци 1918. године представљао 0,49% становништва села рабровичке парохије у односу на попис становништва из 1916. године,⁵³ мада би те бројке и проценти могли и да се увећају за део оних умрлих од пнеумоније, ако не и за све њих.

Смртност није подједнако погодила сва насеља рабровичке парохије. Док у Кланици и Лукавцу није било регистрованих жртава,⁵⁴ у ваљевској Лозници је умрло највише људи, њих 8. Што се тиче старосне и полне структуре преминулих, највише је страдало младих, до 15 година (9, односно 45%), а најмање оних преко 40 година. Мушкараца је умрло нешто више него жена.

⁵¹ То је било 12 дана пре него што је Наталија Аранђеловић у свој дневник уписала да у Београду „грдан свет умире“.

⁵² Реална је да се претпостави да је бар део од тих 9 жртава пнеумоније преминуо услед пандемије шпанске грознице.

⁵³ Попис за Ваљевски округ је презентован у: Поповић, 2000.

⁵⁴ Неопхоно је да се нагласи да су по сећању Снежане Симеуновић из Мионице (изјава аутору 30. маја 2020. године), од некакве „стране болести“, како јој је причала баба, а која би могла бити шпанска грозница, умрли њени прадеда и прабаба Рајко и Јелка Петронијевић, као и њихов најстарији син и снаја, сви из Лукавца, међутим њих нема уписаних у рабровичкој књизи умрлих током целе 1918. и 1919. године. Ако није у питању нека грешка, могуће је да су они умрли и уписани у неком другом насељу, пре свега у Ваљеву, где су могли доћи до болнице, попут поменутог поменутог Живорада Виторовића из суседног Дупљаја, и ту, за разлику од њега, умрети.

	бр. ст.	септембар	октобар	новембар	уку.	%
Дивци	329	0	2	0	2	0,61%
Кланица	555	0	0	0	0	-
Лозница	692	8	0	0	8	1,16%
Веселиновац	253	1	0	0	1	0,39%
Лукавац	692	0	0	0	0	-
Дупљај	458	0	1	2	3	0,65%
Попучке	1069	0	2	4	6	0,56%
	4.075	9	5	6	20	0,49%

Табела 1: Број умрлих од шпанске грознице (по месецима, по јулијанском календару) у селима парохије цркве у Рабровици, са односом броја умрлих и броја становника по појасу из 1916. године

Старост	Мушки пол	Женски пол	Укупно
0	0	0	0
1-3	0	1	1
4-6	4	1	5
7-15	1	2	3
16-20	4	1	5
21-25	1	0	1
26-30	0	1	1
31-40	0	1	1
41-50	1	1	2
51-60	0	1	1
61-70	0	0	0
71+	0	0	0
	11	9	20

Табела 1-а: Умрли по старосној и појасној структури у селима парохије цркве у Рабровици

Када се овакво стање упореди са стањем у другим руралним деловима ваљевског краја⁵⁵ уочава се велика атипичност:

– овде је умрло најмање становништва,⁵⁶

⁵⁵ Парохија цркве у Крчмару: Кривошејев, 2020а; територија Каменичког среза: Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020, и територије даље анализирани у овом тексту.

⁵⁶ Неопходно је да се нагласи да постоји минимална шанса да је са ове територије постојала и још једна, данас несачувана књига умрлих, из цркве у Дивцима. Наиме у периоду пред Други светски рат постојале су две црквене књиге, једна из Рабровице, а друга из Диваца, међутим тада је и парохија била подељена, тако да су у књигу из Диваца (за период 1935-1948) уписива-

– мортални удар је почео непун месец раније а раније се и завршио, али је после једномесечне паузе уследио нови талас повећане смртности регистроване услед запаљења плућа, што се не уочава тако изражено у другим крајевима (изузев у Петници);

– однос умрлих мушкараца и жена је потпуно другачији, будући да је у већини других крајева умрло више жена, што је и очекивано, будући да су после ратних страдања 1912-1916, укључујући и повлачење преко Албаније и интернирање у логоре, жене биле бројније од мушкараца.⁵⁷

Парохија цркве у Бранковини

Северно од Ваљева, а западно од територије рабровичке парохије, на благом побрђу које раздваја ваљевски крај од равне Мачве, а такође са добрим комуникацијама са самим Ваљевом, на путу који повезује Ваљево и Шабац, налази се територија парохије цркве у Бранковини коју чини 8 села Ваљевског среза: Бранковина, Забрдица, Близоње, Јошева, Бабина Лука, Козличић, Котешица и Рабас. Увидом у књигу умрлих цркве у Бранковини⁵⁸ уочава се да је током 1915. у наведеним селима забележено 452 смртна случаја од различитих узрока; од тога 380 је умрло током прве половине године, када су Ваљево и ваљевски крај били епицентар епидемије три тифуса, која је била превасходан, али не и једини узрок смрти. Током наредне 1916. године, у сада у великој мери испражњеној парохији регистровано је 36 смртних случајева, а 1917. године 31. Потом почиње 1918, завршна година Великог рата на чијем крају букти мортални удар епидемије шпанског грипа. Од почетка године па закључно са крајем сеп-

ни мештани Диваца, Кланице и Лознице, а у књигу из Рабровице (1933-48) мештани из Дупљаја, Попучака и Лукавца. Међутим, у књизи из Рабровице са уписима из 1918. (период 1915-1935) уписивани су мештани свих 6 наведених села, плус Веселиновца. Али додатно збуњује што се прва рабровичка књига „затвара“ 1935, када је „отворена“ поменути дивачка књига, а нова отвара 2 године раније. У сваком случају, данашња Дивачка црква, којију је подигао орац Никанор Савић (1902-1990), није постојала 1918.

⁵⁷ Видети табелу са упоредним прегледом броја становника по пописима из 1910. и 1916. године у: Поповић, 2000.

⁵⁸ Књига цркве бранковинске храма Светих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917-1921. (дигитализовано).

тембра (по јулијанском календару) у Књизи умрлих за парохију цркве у Бранковини уписан је 31 смртни случај, исто колико у претходној години за 12 месеци, а у наредна три месеца умрла је 61 особа, што указује да је ова парохија била више погођена шпанским грипом од рабровичке.

Током лета регистрована су само три смртна случаја, с тим што у августу није било ни једнога, у септембру је уписан само један, и то услед „водене болести“, а онда од октобра почиње да се, уз друге узроке смрти уписује прво заразна инфлуенца, како у почетку бележи свештеник Ст. Д. Лукић који повремено долази из Ваљева, односно шпанска грозница, како уписују бранковачки свештеници Светозар Петровић и Чедомир Вићентијевић који су се тада вратили из интернације у Нежидеру. Први смртни случај услед „заразне инфлуенце“ је забележен десетак дана после првог уписа у цркви у Рабровици, 3/16. октобра у Јошеви, где је забележен и други шест дана касније. Наредна смрт је уписана 17/30. октобра, од када епидемија добија на замах, да би крајем новембра почела да слаби и умирање престаје 5/18. децембра. Наредна особа је умрла 14./27. децембра од туберкулозе, после чега нових уписа по било ком основу није било више од месец дана. Даље, до почетка априла стопа смртности је била уобичајена и умирало се од старачке изнемоглости, запаљења плућа (3 смрти), катара у цревима и сл, а без случајева туберкулозе, с тим што је током јануара накнадно уписана смрт једне особе која је још 29. октобра (11. новембар) умрла у Јошеви од шпанске грознице.

За два месеца епидемијског удара на територији 8 села бранковачке парохије од заразне инфлуенце, односно шпанске грознице умрло је 48 људи, што је представљало 1,32% становништва из 1916. године. У самој Бранковини и у Рабасу је умрла по 1 особа, у Бабиној Луци 15 а у Котешици 18. А од првог уписа смрти од главног узрока пандемије, до краја године само је 1 особа умрла од пнеумоније и 2 од туберкулозе.

	бр. ст.	октобар	новембар	децембар	УКУ.	%
Бранковина	412	1	0	0	1	0,24%
Забрдица	614	3	3	0	5	0,81%
Близоње	272	2	1	0	3	1,10%
Јошева	273	4	0	0	4	1,46%
Бабина Лука	723	3	10	2	15	2,07%

Козличих	261	0	3	0	3	1,15%
Котешица	889	0	13	3	16	1,80%
Рабас	177	0	1	0	1	0,56%
	3.626	12	31	5	48	1,32%

Табела 2: Број умрлих од шпанске грознице (по месецима, по јулијанском календару) у селима парохије цркве у Бранковини, са односом броја умрлих и броја становника по попису из 1916. године

Парохија цркве у Петници

Источно од Ваљева, са директном везом са вароши, будући да се ослања на њену територију, а јужно од рабровичке парохије, на благом побрђу северно од венца ваљевских планина, налази се 5 села Ваљевског среза која су припадала парохији цркве у Петници: Петница, Белошевац, Бујачић, Клинци и Жабари. Увидом у књигу умрлих храма у Петници⁵⁹ уочава се да је током 1916, од краја фебруара (када је „отворена“ сачувана доступна књига), до краја године умрло 28 парохијана а током 1917. године 21. За првих 9 месеци 1918. регистрован је 21 покојник а у наредна три месеца 35. Током пролећа и лета уписивано је по пар умрлих месечно. Почетком јесени, у октобру, када се у Рабровици и Бранковини већ бележе жртве епидемије, и овде је број покојника повећан, укупно 8, али углавном из других разлога: 3 је убијено од стране аустроугарских окупатора, а код 5 се као узрок смрти наводи: велики кашаљ, сушица, туберкулоза и запаљење мозга, што тешко да указује на смртоносно присуство шпанског грипа, изузев, евентуално, у случају великог кашља (?). Током новембра стање се мења будући да 2/15. новембра умиру 4 особе, једна од запаљења плућа (у Жабарима) и 3 у Петници од шпанске грознице. Умирање је било масовније него у Рабровици, па и Бранковини, али је трајало знатно краће, само двадесетак дана, до 22. новембра / 5. децембра. Сви преминули су умрли код својих кућа, сем једног мушкарца од 30 година који је умро у болници у Ваљеву 15/28. новембра, када је Ваљево већ скоро месец дана било слободно. Потом је уследила пауза од десетак дана, да би 2/15. децембра била регистрована још 1, па после паузе од пет-

⁵⁹ Књига цркве петничке, храма Успења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих, за 1916-1935. годину. (дигитализовано).

наестак дана, 18. и 19. децембра (31. децембра и 1. јануара) и нова 2 смртна случаја од шпанске грознице. Од појаве првог уписа шпанске грознице до краја године умрле су и 2 особе од запаљења плућа и 3 од туберкулозе. Током наредних зимских месеци опао је број смртних случајева, с тим што је умирања било од туберкулозе и запаљења плућа, али су регистроване и две смрти од шпанске грознице: 29. јануара / 11. фебруара у Белошевцу (женско дете од 5 година) и 23. марта / 6. априла (мушкарац од 65 година) у Жабарима.

Од последица пандемије на територији 5 села ове парохије умрло је укупно 25 људи, односно 1,62% становништва по попису из 1916. године. Највећа смртност је била у парохијском центру у Петници, 4,79%. На овој територији је, за разлику од Рабровице, умрло нешто више жена него мушкараца, што је донекле и очекивано, будући да је у том тренутку жена било више, али је процентуално страдало нешто мање деце до 15. година (8, односно 32%), и знатно више старијих од 40 година.

	број становника	укупно умрли	%
Петница	167	8	4,79%
Белошевац	378	6	1,59%
Бујачић	238	2	0,84%
Клинци	348	2	0,57%
Жабари	414	7	1,45%
	1.545	25	1,62%

Табела 3: Број умрлих од шпанске грознице у селима парохије цркве у Петници, са односом броја умрлих и броја становника по попису из 1916. године

Старост (година)	Мушки пол	Женски пол	Укупно
0	1	0	1
1-3	0	0	0
4-6	1	1	2
7-15	2	3	5
16-20	1	3	4
21-25	1	1	2
26-30	1	0	1
31-40	0	2	2
41-50	2	1	3

51-60	1	1	2
61-70	1	0	1
71+	1	1	2
	12	13	25

Табела 3-а: Умрли по старосној и полној структури у селима парохије цркве у Пејници

Парохија цркве у Драчићу

Јужно од територије петничке парохије, у брдским областима јужних обронака ваљевских планина, а тиме и удаљеније и неприступачније од вароши, налази се драчићка парохија са 8 села Ваљевског среза: Драчић, Равње, Зарубе, Бачевци, Бранговић, Ковачице, Пријездић и Белић. Увидом у књигу умрлих цркве у Драчићу⁶⁰ види се да је 1914. година уписана смрт 104 сељана, 1915. њих 300, 1916. године 33, а 1917. је умрло 38 мештана. Током 1918. године уписано је 113 умрлих. Од тога је током првих 9 месеци регистровано 30 смртних случајева а током наредна три месеца 83, што указује на већу смртност у време пандемије шпанске грознице него у претходно презентованим парохијама. Прве сумњиве смрти, од запаљења плућа су почеле на прелазу септембра и октобра (25. септембар / 8 октобар, 28. септембар / 10. октобар и 1/14. октобар), с тим што је за трећу било уписано „запаљење са грозницом (грип)“. Потом, од 11/24. октобра почиње масовно умирање са узроком шпанска грозница односно шпанска болест, како наизменично уписује тамошњи свештеник. Умирање је било свакодневно до 25. новембра (8. децембра) када се проређује и у наредних 5 дана од ове болести умиру 3 а у следећих 30 дан још 4 особе (последња 29. децембра / 11. јануара). Током целог јануара 1919. умрла је само једна особа и то од старости, а потом, током фебруара и марта, уз друге смрти од старости регистроване су и три услед запаљења плућа, а онда је 31. марта (13. април) у Драчићу умрла једна 60-огодишња особа од шпанске грознице.

Током трајања епидемије у драчићкој парохији су са дијагнозом која је директно повезана са епидемијом (шпанска грозница

⁶⁰ Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907- 1925. годину (дигитализовано).

/ болест) умрле 73 особе односно 3,10% становништва по попису из 1916. године, а од тога највише у многољудним Бачевцима, 28, а процентуално највише у Бранговићу, 5,05%. Најмање је умрло у селима која су најближа Ваљеву, са којим имају релативно добре комуникације: по 2 у Белићу и Драчићу, рачунајући и ону особу која је умрла знатно касније. Што се тиче компликацијских болести, од прве смрти регистроване са узроком шпанска грозница, па до краја године, поред 2 већ поменуте, умрле истовремено када и прва експлицитно наведена жртва пандемије, још су само 2 особе умрле услед запаљења плућа, док је 1 особа за коју је уписано да је умрла услед „шпанске грознице са запаљењем плућа“ урачуната међу умрле од основне пандемијске болести.

	број становника	укупно умрли	%
Равње	336	7	2,08%
Зарубе	179	7	3,91%
Драчић	175	2	1,14%
Бачевци	719	28	3,89%
Бранговић	198	10	5,05%
Ковачице	187	6	3,21%
Пријездић	345	11	3,19%
Белић	116	2	1,72%
	2.355	73	3,10%

Табела 4: Број умрлих од шпанске грознице у селима парохије цркве у Драчићу, са односом броја умрлих и броја становника по попису из 1916. године

Досадашња анализа нам указује да су у епидемији шпанске грознице, бар када је реч о смртним случајевима, најмање била угрожена она села која су најближа Ваљеву са којим имају релативно добру комуникацију, док су брдско-планинска села, забачена, са лошијом комуникацијом, више пострадали. То се види и на примеру рабровичке парохије, која се већински налази у долини, на проходном путу од Ваљева ка Београду, али и бранковачке, која је са благим побрђима, а на путу ка Шапцу, као и у петничкој парохији, док је у забаченијој већински брдској драчићкој парохији број умрлих био већи, са изузетком насеља ближе вароши, са њом повезаних директним комуникацијама

које су водиле ка Ужицу. На сличне закључке ће указати и даље презентоване анализе.

Парохија манастира Ћелије

Манастир Ћелије је био парохијски центар 6 брдско-планинских села Ваљевског среза: Лелић, Лесковице Горње и Доње, Богатић, Сушице и Стрмна Гора. Књига умрлих овог манастира⁶¹ је вођена анахроно, што отежава њену анализу. Уз то су и становници Доње и Горње Лесковице уписивани јединствено. Уочава се да је 1915. године, са накнадним уписима из 1914. регистровано 111 смртних случајева, током 1916. године 45, а 1917. је уписано 47 умрлих. Током целе 1918. године регистровано је 216 уписа. Те године, после смрти регистроване 23. јула,⁶² нема ниједног уписа до 26. октобра (8. новембар), а од тада је до краја године регистровано 168 смртних случајева, што указује на знатно већу смртност током пандемије него у претходно презентованим парохијама. За већину је као узрок уписано шпанска грозница. Више од две трећине умрлих било је из најмногољуднијих Лесковица,⁶³ али је процентуално највећа смртност била у Стрмној Гори. И овде је интензитет умирања од последица епидемије опао у децембру, а током првих месеци 1919. године уочава се пар смрти услед запаљења плућа и „јефтике“, као и једна смрт од шпанске грознице 13/26. фебруара у Лесковицама. Са тим покојником од шпанске грознице је на целој парохијској територији умрло укупно 156 сељана, односно 4,66% становништва. А од прве појаве шпанске грознице до краја 1918. године регистровано је и 2 смрти од запаљења плућа и 1 од туберкулозе.

	број становника	укупно умрли	%
Лесковице	1636	105	6,42%
Богатић	325	16	4,92%

⁶¹ Књига цркве ћелијске (Лелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903-1921. годину. (дигитализовано).

⁶² Током тог месеца је регистровано 16 смрти (?) са узроцима: јектика, гушобоља, запаљење плућа, болест лудила, недоношче, старост...

⁶³ Фактички, реч је о два села: Горње и доње Лесковице, али у књизи умрлих није било раздвајања.

Лелић	789	12	1,52%
Сушице	403	10	2,48%
Стрмна Гора	193	13	6,74%
	3.346	156	4,66%

Табела 5: Број умрлих од шпанске грознице у селима парохије манастира Ђелије, са односом броја умрлих и броја становника по парохији из 1916. године

Парохија цркве Грачаница

Као и ћелијској и парохији цркве у Грачаници (Поћута - Вујинвача) је гравитирало 6 села са релативно забаченог брдско-планинског подручја од којих је 5 припадало Ваљевском срезу: Стубо, Тубравић, Кунице, Брезовица и Ровни, док су Ситарнице припадале Каменичком срезу. У књигу умрлих из ове цркве⁶⁴ током 1915. године је уписано 399 смртних случајева, 1916. године 86, а 1917. године 65. Током првих 9 месеци 1918. године забележено је 30, а током наредна три месеца 158 смртних случајева, што и овде указује на веома велику смртност током трајања пандемије.

У време када се генерално појавио први талас пандемије у овој парохији није уочено повећано умирање. Од почетка јуна до почетка октобра уписано је укупно 6 смртних случајева. Потом 11/24. и 17/30. октобра су регистрована два смртна случаја и то од запаљења плућа и туберкулозе, а од 18/31. октобра почиње масовно, свакодневно умирање од шпанске грознице. И овде са почетком децембра епидемија јењава и од 16/29. децембра нема више уписа смрти са тим узроком, с тим што су десетак дана касније регистроване две смрти услед „јектике после шпанске грознице“. Даље, током првих стотинак дана 1919. регистровано је укупно 15 смртних случајева, а од тога 2 смрти од шпанске грознице (током јануара), 2 од запаљења плућа и 5 од „јектике“.

На парохијској територији Грачанице регистроване су 144 особе умрле од шпанског грипа, односно 6,17% становништва по попису из 1916. године, чиме је ова парохија била најугроженија пандемијом у односу на све друге анализиране. Од прве појаве шпанске грознице до краја 1918. године није регистрована ни-

⁶⁴ Књига цркве грачаничке (Поћута), храма Светог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911-1928. годину. (дигитализовано).

једна смрт од запаљења плућа, али јесте 1 од туберкулозе. Два случаја за које је као узрок уписано „јектика после шпанске грознице“ су урачуната у жртве основне пандемијске болести. Овде није било драстичних осцилација смртности по селима као у другим парохијама, а смртност је генерално била веома велика. Најмање, 4,58% становника је умрло у Куницама а највише, 9,09% у Брезовицама.

	бр. ст.	октобар	новембар	децембар	јануар	УКУ.	%
Стубо	497	11	20	1	0	32	6,44%
Тубравић	500	5	18	3	0	26	5,20%
Кунице	131	5	1	0	0	6	4,58%
Ситарце	233	0	9	1	1	11	4,72%
Брезовица	715	0	64	0	1	65	9,09%
Ровни	259	0	15	1	0	16	6,18%
	2.335	10	127	5	2	144	6,17%

Табела 6: Број умрлих од шпанске грознице у селима парохије цркве у Грачаници (по месецима, по јулијанском календару), са односом броја умрлих и броја становника по појасу из 1916. године

Да је у забаченијим и неприступачнијим брдско-планинским селима смртност била већа него у насељима повезаним са вароши указују и у ранијим радовима обрађени примери везани за парохију седам села цркве у Крчмару⁶⁵ и Каменички срез.⁶⁶

Резултати ранијих истраживања

Што се тиче Крчмара, који је припадао Мионичком срезу, раније презентоване анализе⁶⁷ су указале да је на територији 7 брдско-планинских (дивчибарских, маљенских) села масовно умирање од „шпанске болести“ почело 17/30. октобра а завршило се 8/20. децембра. После тога датума уочавају се спорадичне смрти услед те болести све до почетка наредне 1919. године. Од шпанске грознице је умрла 141 особа, односно 4,47% становништва, што је слично као и на парохијској територији манастира Ћелије. Највећи проценат умрлих у односу на број становника је био

⁶⁵ Кривошејев, 2020а.

⁶⁶ Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020.

⁶⁷ Кривошејев, 2020а.

у Мратишићу, 9,28%, а најмањи у Горњем Лајковцу, 1,66%.⁶⁸ Што се тиче броја преминулих највише је умрло у најмногољуднијој Осеченици (40, односно 4,98%), а најмање у Буковцу (5, односно 2,66%).

Овде је од грипа страдало више жена: 88 односно 62,41% свих умрлих од последица епидемије. Најдрастичније разлике се уочавају код умрлих у старосној доби између 21 и 50 година: 47 преминулих жена и 15 мушкараца, у којој се и највише испољава смањење броја мушкараца током претходних ратних дејстава и због преласка преко Албаније и интернирања у логоре. Што се тиче старосне структуре, умирали су људи свих доби, али је и овде уочљивији већи број умрле деце до 15 година, нарочити у групи од 7 до 15 година (16,30% од свих умрлих, а 17,14% умрлих су деца млађа од 7 година).

Каменички срез је већим делом брдско-планински. Његова територија се простирала западно од територије Ваљевског среза и села појединих пограничних парохија су делом припадала једном, а делом другом срезу. Поред већ наведеног примера Ситарница (где је од шпанског грипа умрло 10 људи, односно 4,29% укупног становништва) из грачаничке парохије, које су припадале Каменичком срезу, сличне поделе уочавамо и код манастира Пустиња и цркве у Причевићу. Парохија манастира Пустиња се састојала од 5 села од којих су 3 припадала Ваљевском срезу: Ребељ (39, односно 7,89% умрлих), Совач (9; 2,47%) и Вујиновача (12; 3,33%), док су села Станина Река (62; 8,57%) и Суводањ (24; 2,92%) припадале Каменичком срезу. Са друге стране од 5 села парохије цркве у Причевићу само је Балиновић (14; 6,00%) припадао Ваљевском срезу, док су Причевић (37; 4,34%), Тупанци (21; 9,81%), Мајиновић (11; 3,87%) и Бобова (32; 5,02%) припадала Каменичком срезу.⁶⁹

У 17 села Каменичког среза, епидемија је током два месеца удара однела 483 живота, односно 4,25% становника. Најмање су страдали мештани Драгијевице, 1,13%, а највише Тупанаца, 9,81%. Умирали су људи свих узраста, мада су и овде деца била угроженија (20,45% од свих умрлих су деца од 7 до 15. година,

⁶⁸ Атипично је да је Мратишић на мањој надморској висини и приступачнији Ваљевоу од Горњег Лајковца!

⁶⁹ Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020б.

а 16,70% млађа), а већи број умрлих жена од мушкараца је последица претходних ратних страдања мушке популације, још од 1912, као и боравка војника на фронту и у интернацији. Будући да је у наведених 17 села живело 56% становништва среза могли би смо да претпоставимо да је на територији целог среза од ове болести умрло више од 900 људи. У складу са наведеним чињеницама, имајући у виду да је по попису из 1921. године у Каменичком, тада Подгорском срезу пописан 22.001 становник, што је за 4.523 мање него 1910. године,⁷⁰ око више од 900 људи умрло од шпанског грипа током пар месеци на крају 1918. године би представљало око 20% укупних директних ратних губитака за свих шест година ратовања.⁷¹

Закључна разматрања

На основу изнетих чињеница, а у складу са досадашњим нивоом истраживања,⁷² могли би да се изведу следећи закључци, од којих су неки хипотетички:

Током лета 1918. године, када су 11. јула београдске новине обавестиле јавност да пандемија шпанског грипа, који увелико хара Европом није заобишла Београд, а двадесетак дана касније Београђанка Наталија Аранђеловић у дневник уписала како је „грозница ломи“, први летњи талас пандемије је вероватно стигао и у ваљевски крај, али са малим смртним последицама. То би могло да се претпостави на основу ређих, спорадичних смртних случајева услед запаљење плућа, што је била честа, фатална последице до тада непознате епидемије, као и услед туберкулозе, код које је нова болест доводила до додатних компликација, а можда и од великог кашља.

Други, мортални талас пандемије је на тло Србије доспео из два правца, са севера, са тла Аустроугарске, разним свакодневним комуникацијама, и са југа, са доласком српских војника са Солунског фронта. До ваљевског краја је стигао пре доласка ослободилаца, са севера, и прво се уочава на територији парохи-

⁷⁰ Године 1916. у срезу је пописано 20.289 житеља.

⁷¹ Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020б.

⁷² Без увида у књиге умрлих из самог Ваљева, али и са територија општина Осечина, Љиг, Лајковац и Уб.

Карта територије Ваљевског среза (без парохија црква у Ваљеву и Јованји, и цркве којој је припадао Словац), са означеним бројем умрлих и процентом у односу на број становника

је цркве у Рабровици (Дивци), недалеко од Ваљева, у колубарској долини којом је пролазила важна комуникација која ову варош повезује са Београдом. Ту повећано умирање почиње почетком октобра (24. септембра по јулијанском календару; 12 дана пре него што је Наталија Аранђеловић у свој дневник уписала да у Београду „грдан свет умире“), а завршава се на почетку децембра.⁷³ Потом, непун месец касније уочава се ново, мање повећање броја умрлих, које траје до краја зиме, углавном услед запаљења плућа и туберкулозе. Да ли је у овом случају реч о трећем таласу, „реповима“ другог, или су смрти биле неvezане за шпанску грозницу, тешко је рећи, али може да се претпостави да је ипак реч о актуелној пандемији, али да је дошло до слабљења вируса и/или

⁷³ Мада је ту поред умрлих од заразне инфлуенце (20), уочен и нешто већи број, него у другим крајевима, умрлих за које је као узрок смрти уписано запаљења плућа (9).

јачања имунитета, због чега је до морталних последица долазило само у случају тешке додатне компликације (запаљење плућа) или компликацијом хроничне болести (туберкулоза).

Са низијске територије колубарске долине други талас пандемије се од краја октобра и почетка новембра ширио по другим, брдским и брдско-планинским селима ваљевског краја, а где је такође могао бити присутан и претходни блажи летњи талас. Скоро свуда је повећани морталитет трајао око два месеца, али због каснијег почетка него у колубарској долини, он се и завршио нешто касније, на прелазу 1918. и 1919. године, а да нису уочене пауза и нови налет, бар не у мери као у рабровичкој парохији. Зато се стиче утисак да током првих месеци 1919. године није било назнака трећег таласа, већ само спорадичног умирања појединаца са слабијом снагом организма услед додатних компликација, од последица „репа“ епидемије. Или се трећи талас спојио са другим, уз слабљење снаге вируса и развој колективног имунитета? Изузетак представља територија петничке парохије, где је масовна смртност од шпанског грипа почела нешто касније и трајала знатно краће, двадесетак дана, од половине новембра до почетка децембра, да би од краја тога месеца, до краја зиме била уочена повећана смртности од туберкулозе и запаљења плућа, а у три случаја је као узрок смрти уписана и шпанска грозница.

У сваком случају велики број умрлих указује на знатно већи број оболелих. Могуће да је у појединим селима, где је стопа смртности била веома висока, оболело и целокупно становништво. Све то се десило за веома кратко време, што је довело до „сабијања кривуље“ оболевања, а могло је довести и до брзог стварања колективног имунитета, што би додатно утицало на неразвијање трећег таласа у морталној снази, нарочито у оним областима где је смртност (а тиме и оболевање?), била највећа. Исти аргументи би могли да укажу и на разлоге нешто већег накнадног оболевања у крајевима где је у време главног удара епидемије смртност (и оболевање?) била мања. Ту је епидемијска „кривуља“ додатно „развучена“.

Презентоване анализе указују да је смртност била мала у оним селима у долини, или на благом побрђу, па и у нешто удаљенијим, али која су попут претходних била у директној, квалитетнијој путној комуникацији са Ваљевом као урбаним центром ру-

ралне територије.⁷⁴ У таквим крајевима или није умро нико, или су страдале само по једна до две особе. Са друге стране смртност је била знатно већа у удаљенијим, забаченијим, углавном брдско-планинским насељима, од којих су нека, попут Тупанаца, Брезовице и Станине Реке⁷⁵ буквално десеткована, будући да је у њима умрло од 8% до 10% тада живућег становништва.⁷⁶

Наведени парадокс, да је смртност била најмања у урбанизованијим насељима са већом густином насељености а знатно већа у удаљеним, руралним брдско-планинским селима би могао да се објасни претпоставкама да је становништво ближих села, на мањој надморској висини и са бољим комуникацијама са урбаним центром:

а) имало виши културни ниво, што је подразумевало и већу здравствено-хигијенску просвећеност од становника забаченијих, брдско-планинских села са слабијом комуникацијом са урбаним центром;⁷⁷

б) могло је да лакше и брже дођу до вароши, где је постојала могућност санитетског надзора, нарочито по ослобођењу, када се већи број лекара и болничара вратио са Солунског фронта и организовао рад окружне болнице, са проширењем капацитета;

в) било колективно имуније, услед генерално већег степена „прокуживања“ до кога је дошло услед чешћих контаката већег броја људи са бројним различитим особама.

Свему томе треба додати и сеоски начин живота организован у оквиру породичних задруга, са бројним члановима домаћинства у некој врсти колективног смештаја, што је било израженије у удаљенијим и забаченијим крајевима, а што је морало да погодује ширењу епидемије.

Што се тиче полне структуре умрлих од шпанске грознице стиче се утисак да је на оним територијама где је број упокојених био најмањи (рабровичка и петничка парохија) смртност била подједнако заступљена међу особама оба пола, међутим, у

⁷⁴ Уз изузетке као што су Мратишић и Горњи Лајковац.

⁷⁵ Па и релативно приступачнијег Мратишића (?!).

⁷⁶ Да је слично било и у неким другим деловима Србије указује поменути примери планинског Златиборског среза (видети раније).

⁷⁷ Како Миленковић тумачи чињеницу да је у Врњачкој Бањи и Трстенику умрло знатно мање људи него у околним селима (Миленковић, 2007: 160-162).

селима где је морталитет био веома висок, односно смрт масовна (примери крчмарске парохије и Каменичког среза), стање је нешто другачије. Ту је број умрлих особа женског пола надмашио број умрлих мушкараца, што је и очекивано, будући да је после вишегодишњих ратних страдања, повлачења преко Албаније и интернирања у логоре, број жена, нарочито у доби од 20 до 50 година, био знатно већи од броја мушкараца.

Свуда се уочава знатно већа смртност деце, што би донекле могло да се објасни чињеницом да услед масовног оболевања, које је сигурно било знатно веће од такође масовне смртности, о малој деци није имао ко да брине, али донекле остаје неразјашњена велика смртност код нешто старије, делимично самосталне деце, од 7 до 15. година, која је процентуално, у односу на укупан број умрлих мања на територијама са великом смртношћу (16,30 % свих умрлих у крчмарској парохији, односно 20,45% у Каменичком срезу), а знатно већа на територији са мањом смртношћу (32% у петничкој и 45% у рабровичкој парохији). При томе је потребно да се нагласи да је због непрекидних вишегодишњих ратова и одсуства мушкараца у пуној снази број деце млађе од 7 година морао бити мањи од старије. Мали број смрти људи преко 70 година (3 у свим селима крчмарске парохије и Каменичког среза а 2 у петничкој и ниједно у рабровичкој парохији) се може објаснити чињеницом да је за то време то била веома висока старост, те да је људи у тим годинама било мало.

Наведени закључци и хипотезе указују на одговоре на нека од постављених истраживачких питања, али зато отварају многа нова. Да би се на њих одговорило неопходна су даља додатна истраживања, која ће пре свега указати на број умрлих у самом Ваљеву, као урбаном центру територије и приградским селима која га окружују у првом концентричном кругу, али и на умрле на нешто удаљенијим руралним територијама ваљевског краја, из окружења општина Осечина, Лајковац, Уб и Љиг, као и Обреновац, који је тада припадао Ваљевском округу. Такође су неопходна и темељна истраживања других територија Србије, а пре свега великих центара попут Београда, Ниша, Крагујевца, Новог Сада...

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аранђеловић, 2018: Аранђеловић, Наталија (2018), *Дневник 1915-1918*, Београд: Историјски архив Београд.
- Арсенић Душан, интервију аутора 6. маја 2020.
- *Beogradske novine*, 1918: *Beogradske novine* (дневни лист, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
- <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga>; приступ 12. 05. 2020.
- Vendrig, Vendrig and Stienen, 2016: Vendrig, Tatjana, Fabijan Vendrig and John M. Stienen (2016), *Serbian soldiers of World War I who died in the Netherlands*, Belgrade: Embassy of Kingdom of the Netherlands.
- Виторовић Драгомир, интервију аутора 31. маја 2020.
- Гавриловић, 1995: Гавриловић, Живојин (1995), „Пандемија шпанске грознице у Шајкајској 1918-1919“. *Медицински преглед*, бр. 7–8 (1995), 277-280.
- Драгић, 1991: Драгић, Милорад (1991), „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918-1919. године“, у Драгић, Милорад. 1991. *Етномедицина 2*, Београд: Одељење за етнологију Филозофског факултета Универзитета у Београду: прештампано из: Драгић, Милорад (1980): „Здравствене прилике у Београду за време окупације у Првом светском рату и шпански грип 1918-1919. године“, *Српски архив за целокупно лекарство* 1980 Сеп;108 (9) 969-74.
- Ђенић, 1985: Ђенић, Милисав (1985), „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата“, *Ужички зборник* бр. 14 (1985), 151-164.
- Ђорђевић, н.о: Ђорђевић, Милан, *Све како је са мном било (1886-1920)*, непубликовано, рукопис, у власништву породице.
- Застава, 1918: *Застава* (дневни лист, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
- <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga>; приступ 29. 05. 2020.
- Кривошејев, 2018: Кривошејев, Владимир (2018), *Ослобођење Ваљева у Великој рату 30. октобра 1918*, Ваљево: Књижевни клуб Ваљева.
- Кривошејев, 2020а: Владимир Кривошејев (2018), „Смрт у Крчмару : прилог квантификацији жртава пандемије шпанског грипа 1918. године“, *Етноантрополошки проблеми*, св. 2/2020 (Vol. 15 br. 2/2020), 601–626.
- Кривошејев, 2020б: Кривошејев Владимир (2020), „Шпанска смрт : прилог проучавања пандемије шпанске грознице у Србији“, *Култура полиса* бр. 42 (година XVII/2020); (свеска у припреми).
- Кривошејев, Кривошејев и Радосављевић, 2020: Кривошејев, Владимир, Кривошејев Јелена и Ален Радосављевић (2020), *Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у каменичком срезу ваљевског округа* (рад послат 25. априла 2020 уредништву часописа *Војноисторијски*

преглед.

- Књига цркве бранковинске храма Светих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917-1921. (дигитализовано).
- Књига цркве буковичке, храма Светога оца Николе, за уписивање умрлих, за 1915-1933. годину. (дигитализовано).
- Књига цркве грачаничке (Поћута), храма Светог Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911-1928. годину. (дигитализовано).
- Књига цркве драчићке, храма Светих Апостола за уписивање умрлих, за 1907- 1925. годину (дигитализовано).
- Књига цркве каменичке, храма Светога оца Николе за уписивање умрлих, за 1915-1942. годину. (дигитализовано).
- Књига цркве крчмарске храма Светог Оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1917-1921. годину (дигитализовано).
- Књига цркве причевачке, храма Светога оца Николаја, за уписивање умрлих, за 1915-1934. годину. (дигитализовано).
- Књига цркве петничке, храма Успења Пресвете Богородице, за уписивање умрлих, за 1916-1935. годину. (дигитализовано).
- Књига цркве пустињске (Поћута), храма Светог Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911-1924. годину. (дигитализовано).
- Књига цркве рабровичке (Дивци) храма Светог Оца Николе, за уписивање умрлих, 1915-1935. годину. (дигитализовано).
- Књига цркве ћелијске (Лелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903-1921. годину. (дигитализовано).
- Мадић, 2005: Мадић Милча (2005), „Ваљевска варошка (градска) гробља“, Гласник Историјског архива Ваљево бр 39, 5-26.
- Миленковић, 2007: Миленковић, Тома (2007), *Трстеник и околина у Првом светском рату 1914-1918*, Београд: Институт за савремену историју.
- Narod, 1918: *Narod* (дневни лист, дигитални корпус 1918), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
- <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga>; приступ 12. 05. 2020.
- Nedok, 2008: Nedok Aleksandar, „The Serbian Army Medical Corps in the breach of the Salonika Front and liberation of Serbia in the year 1918“. *Vojnosanitetski pregled* 2008; 65(Suppl): 27–34.
- Nedok, Todorović and Mikić, 2018a: Nedok Aleksandar, Veljko Todorović and Mikić Dragan (2018a), „The Serbian army medical corps during the breakthrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918. Part I, Surgical field hospitals during the breakthrough on the front and pursuit of the enemy, september-oktober 1918“. *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916-1918. Conference Proceedings*. November 5th – 6th, 2018, Belgrade, Serbia: 337-357.
- Nedok, Todorović and Mikić, 2018b: Nedok Aleksandar, Veljko Todorović and Dragan Mikić (2018b), „The Serbian army medical corps during the breakthrough on the Thessaloniki front and liberation of Serbia in 1918.

- Part II: Medical corps activity after the capitulation of Bulgaria (september-november): Malaria relapses explosion and Influenza epidemic“, *International historical-comparative analysis of the Thessaloniki front operations 1916-1918. Conference Proceedings*. November 5th – 6th, 2018, Belgrade, Serbia: 359-376.
- Поповић, 2000: Поповић, Љубодраг (2000), „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату“, *Гласник Историјског архива Ваљево* бр 34/2000, 159-170.
 - Просветни гласник 1923: *Просветни гласник* (часопис, дигитални корпус 1920/25), претрага посредством претраживача Универзитетске библиотеке Србије:
 - <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pretraga>; приступ 29. 05. 2020.
 - Radusin, 2012a: Radusin, Milorad (2012), „The Spanish Flu : Part I: the first wave“. *Vojnosanitetski pregled*, 69(9) (2012), 812–817.
 - Radusin, 2012b: Radusin, Milorad (2012), „The Spanish Flu : Part II: the second and third wave. *Vojnosanitetski pregled*, 69(10) (2012), 917–92.
 - Симеуновић Снежана, интервију аутора 30. маја 2020.
 - Трајковић, 1980: Трајковић, Љубица Д (1980), *Казивања о старом Ваљеву*, Ваљево: приватно издање Драгољуба Трајковића, штампа: Штампарија Милић Ракић, Ваљево.
 - Hutinec, 2006: Hutinec, Goran (2006), „Odjeci epidemije španjolske gripe 1918. godine u hrvatskoj javnosti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 006; 38(1), 227–42.

Vladimir Krivošejev

ANNEX STUDY OF A PANDEMIC OF SPANISH FEVER IN THE VILLAGES OF THE VALJEVO REGION

It is believed that the Spanish fever pandemic in 1918/19. that has affected the entire planet, had about five hundred million people got ill and about fifty million people died. The pandemic did not bypass the population in occupied Serbia, nor the soldiers on the Thessaloniki front. It escalated immediately after the breakthrough of the front and reached its peak in moments of enthusiasm and euphoria due to the liberation. Although influenza has claimed many lives among soldiers and civilians, its consequences have been almost completely ignored in historiography for the sake of researching military and political topics. This paper aims to point out the chronology of the development of the Spanish flu epidemic in the Valjevo region and the number of victims it took in the villages for which there are available church books of the dead. The result of the research indicates that the deaths from the consequences of the epidemic began at the beginning of October in the plains of the Valjevo region, where it ended at the beginning of December, and later the relapses of the epidemic were noticed. But the death toll was relatively weak, so there were no casualties in some villages. On the other

hand, as we move away from the town itself towards remote, inaccessible hilly and mountainous villages, it can be seen that the deadly wave arrived a little later, at the end of October and the beginning of November, and that the mortality rate was very high so that 8% to 10% of the living population at the time died in them. The relapses of the epidemic are less noticeable here.

